

## ÚSTÍ NAD LABEM V DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ

### SVĚTLA A STÍNY PRŮMYSLOVÉHO ROZVOJE

#### (HISTORICKO-EKOLOGICKÉ POZNÁMKY)

Ivan Martinovský

Karikatura v londýnském časopise Punch z roku 1829, znázorňující koně se dvěma výfuky, jejichž zápach tak obtěžoval vezoucí se dámy, je opravdu - jak ukázal ve svém referátu Otto Urban - jedním z prvních evropských příkladů ekologických námitek proti negativním doprovodným jevům technického rozvoje a průmyslového růstu. Námítka se zatím týkala spíše estetické stránky věci /i na to poukázal Urban/, nicméně vzniká okamžitě otázka, odkdy si lidé začali uvědomovat, že kouř z továren, plyny, výpary, tuny nečistot vypouštěných do řek a potoků nebo mračna všudypronikajícího prachu poškozují nejen krajinu, ale přímo i zdraví všech živých tvorů v této krajině žijících, člověka nevyjímaje. Nejsem, alespoň pro tuto chvíli, schopen odpovědět na tuto otázku třeba jen v národním, neřku-li v širším měřítku a omezím se proto jen na příklad dnešní severočeské metropole Ústí nad Labem.

Je to typické město 19. a 20. století. Na dynamickém rozvoji větší vesnice, která se sice hrdě nazývala královským svobodným městem<sup>1/</sup>, neměla však ještě v roce 1843 více obyvatel než předtím v roce 1598, kdy v Ústí bydlelo asi 2500 lidí<sup>2/</sup>, se podílela v druhé polovině 19. století rozhodujícím způsobem doprava /Ústí se stalo křižovatkou dvou důležitých železnic/, blízkost uhelných dolů /spolu se železnicí dala nový mocný impuls labské lodní cestě/ a samozřejmě průmysl. Z jeho podniků získal rozhodující vliv Spolek pro chemickou a hutní výrobu, založený roku 1856.<sup>3/</sup>

Na olejomalbě Ernsta Gustava Doerrella z roku 1868 je Spolek ještě poměrně malý podnik, idylicky posazený v krásné krajině, jeho retorty a komorové pece při pohledu z dálky vypadají téměř romanticky, skoro jako novodobé hrady a hlavně - továrna leží přes 1 km za městem, sice na návětrné straně, ale přece jen, jak se otcům města i zakladatelům Spolku zdálo, bezpečně daleko.

Záhy se to změnilo. Růst Spolku měl za následek populační růst města kvadratickou řadou.<sup>4/</sup> Ústí se šířilo, obrostlo továrnu kolem dokola a zablokovalo její další růst za hranice jejího na počátku zdán-

livě tak velkoryse vyměřeného pozemku. Město a továrna si začaly překážet navzájem.

Úměrně s tím se zhoršovala kvalita vody v Labi, Bílině a Klíšském potoce. Od konce šedesátých let začali rychle ubývat parmy a lososi, vymizely kapitální kusy sumců o váze 40-50 kg, o nichž máme zprávy ještě ze čtyřicátých let, značná část ryb byla naopak podměrečná a jejich maso nasycené chemickými odpady stále méně chutné.<sup>5/</sup> Za nepoživatelné platí ryby z Labe v Ústí nejméně od r. 1927.<sup>6/</sup>

První městská stížnost na "obtěžující zápach" působený Spolkem pochází z roku 1872. Když roku 1878 Spolek, dosud oficiálně sídlící ve Vídni, zvolil za své úřední sídlo Ústí n. L. a začal platit komunální daně a jiné příspěvky /především příspěvek na "zkrášlení města", fakticky mlčky uznanou pokutu za znečišťování/, oficiální stížnosti ustaly, aniž se však cokoli podstatného změnilo na kvantitě a složení exhalací.<sup>7/</sup> Autor turistického průvodce, popisující krásy labského údolí od Litoměřic ke Hřensku, to roku 1882 vyjádřil slovy: "Před námi se objevuje město zahalené do oblaků kouře a dýmu, neklamné to znamení, že se blížíme k Ústí nad Labem."<sup>8/</sup> Ale upřímně řečeno: jakou naději mají ryby, příroda, ba i prostí lidé proti 3-5 tisícům zlatých ročně, kterými Spolek přispíval do věčně dřavé městské pokladny? A když 16. září 1893 bylo po desetiletém zápasu s nedostatkem peněz, budov a neujasněnou koncepcí /někteří radní chtěli raději průmyslovku/ konečně otevřeno městské gymnázium díky rozhodujícímu finančnímu příspěvku právě od Spolku /nebyla v tom skryta "přítelkyně" jako v již zde jedním z předřečníků uvedeném litoměřickém případě, ale synek jednoho z ředitelů továrny, kterého chtěl tatínek mít na studiích doma a pod dohledem/, věru nebylo vhodné mluvit o tom, že industrializace má také záporné stránky.

Ne všichni byli toho názoru. 26. listopadu 1888 vyslovila městská zdravotní rada, poradní orgán starosty a městské rady ve věcech zdravotnictví a komunální hygieny, ustavená v Ústí v roce 1882 na základě rakouského zákona z r. 1870 o veřejné zdravotní správě, nesouhlas se záměrem zřídit pobočný závod Spolku ve Vaňově /dnes příměstské rekreační oblasti! / s odůvodněním, že by tím došlo k dalšímu znečištění Labe a tím by byl potencionálně ohrožen budoucí zdroj pitné vody pro město.<sup>9/</sup> K zřízení chemické továrny ve Vaňově pak vskutku nedošlo. Městská rada to zamítla, i když některým jejím členům se argumenty lékařů o velkém znečištění labské vody zdály přehnané. O 40 let později, v létě 1928, se ukázalo, že všechny dosavadní zdroje pitné vody pro město nestačí potřebě a je nezbytné přistoupit k čištění labské vody. Byl to z technologického a finančního hlediska tvrdý oříšek. K úpravě vody bylo nutno užít řady původních postupů a náklady na stavbu nové

vodárny, shodou okolností právě ve Vaňově, přesáhly 7 miliónů Kč a jen prodej licencí do zahraničí /Stuttgart, Budapešť, Bukurešť/ přispěl k částečné návratnosti vynaložených prostředků.<sup>10/</sup>

Duší městské zdravotní rady byl od začátku MUDr. Alexander Marian /1852-1919/, odborný lékař nemocí ušních, nosních a krčních, statistik, demograf, od r. 1892 okresní konzervátor uměleckých památek a od r. 1895 též bezplatný městský archivář v Ústí n. L.<sup>11/</sup> V diskusi, která proběhla v listopadu 1888 ve zdravotní radě, prohlásil jasně, že bude-li "zasmraďování vzduchu" /Verstinkerung der Luft - termín "exhalace" se tenkrát ještě nepoužíval/ ve městě pokračovat jako dosud, bude do 40-50 let prakticky 100% ústecké populace trpět nemocemi horních cest dýchacích. Přestanou tedy být tyto nemoci pokládány v Ústí za něco mimořádného.<sup>12/</sup> V podstatě se nemýlil a dobře odhadl vývojový trend. Přitom není ani tak důležité, zda ke stavu, který předpokládal, došlo už za 40 let nebo třeba až za 60-70 let, což mám za pravděpodobnější.

Ke svému jistě překvapivému názoru dospěl Marian, jak se domnívám, ze své profese odborného lékaře a statistika v jedné osobě. Dost pravidelně prohlížel školní děti, od roku 1893/1894 též žáky gymnázia, a věděl, že počet onemocnění dýchacích cest zvláště u dětí hrozivě narůstá. Své poznatky o dětech i dospělých si pečlivě zaznamenával a hodnotil statisticky. Již povytce poněkud rozvleklý titul jeho první práce, vydané 1884, Versuch einer Morbilitäts- und Mortalitäts-Statistik der Stadt Aussig nebst einem Rückblick auf die Thätigkeit des städtischen Gesundheitsrathes im Jahre 1883, svědčí o smyslu pro statistiku a demografii. Obsah svého "pokusu" musel záhy rozdělit; za léta 1884-1906 píše více lékařsky zaměřené zprávy o činnosti městské zdravotní rady a paralelně s nimi v letech 1886-1906 demografické příručky s názvem Aussig. Statistischer Bericht über die wichtigsten demographischen Verhältnisse. Od roku 1906 spojil lékařskou statistiku a demografii vjedno a v místních novinách Elbezeitung zveřejňoval Sanitäre Verhältnisse und Stand der Bevölkerung Aussigs. Do Prager Medizinische Wochenschrift psal každoročně zprávy o sanitárních poměrech v Ústí a jiných otázkách /např. 1895 o problému lékařských honorářů/ a souběžně zpracovával v letech 1889-1908 ústeckou statistiku a demografii ve známé ročence Oesterreichisches Städtebuch.

Je tedy zřejmé, že Marian měl dost podkladů ke svému odvážnému tvrzení a také dost příležitostí, aby si je i dodatečně mohl ověřovat a promýšlet. Myslím, že k odhadu 40-50 let jako doby 100% výskytu nemocí došel extrapolací svých křivek, tedy metodou, kterou statistikové pokládají za velmi nekorektní. Toho si byl zřejmě vědom i Marian, v odborných otázkách, zpravidla uvažující velmi střídavě.<sup>13/</sup> Proto - pokud vím - nikdy později svůj názor tak pregnantně neformuloval a v řadě

prací se vyjadřoval o ústeckém zdravotnictví a sanitárních opatřeních velmi pochvalně. Také 11. listopadu 1901, když byl přijat ve Vídni Františkem Josefem I., který mu předal řád Františka Josefa II. třídy, a dotázán na zdravotní stav ústeckého obyvatelstva, odpověděl oportunisticky: "Sehr gut, Majestät, für uns Ärzte fast etwas zu günstig." A když se ho chápající císař dále ptal, je-li ve městě mnoho lékařů, řekl Marian, že konkurence je jedna z největších.<sup>14/</sup>

Ať už tedy svůj výrok z roku 1888 bral Marian v dalších letech své činnosti vážně či ne, bude mu za něj v dějinách našeho ekologického myšlení vyhrazeno čestné místo.

Není bez zajímavosti, že i dnešní hlavní příčinu znečištěného ovzduší, nadměrnou těžbu a spalování fosilních paliv, konkrétně hnědého uhlí, si lidé uvědomovali velice brzo, nejdříve samozřejmě v oblastech, v nichž k těžbě docházelo. Roku 1857 si přednosta železniční stanice v Chabařovicích stěžoval, že kouř z prachového uhlí /tzv. mour/ z dolu Nová naděje, spalovaného na popel, prodáváný zemědělcům, obtěžuje zaměstnance stanice nesnesitelným zápachem, způsobuje jim nevolnost a snižuje jejich pracovní výkon. Ústecko-teplická dráha zažalovala těžaře hraběte Westphalena, majitele panství Chlumec. V procesu, který se táhl čtyři roky, soud nejprve hraběti nařídil postavit kolem spalovny ochrannou zeď a když tato se po prvním silném větru zřítíla, nařídil spalování mouru na Nové naději zastavit. V roce 1864 žalovali hraběte i tři rolníci z nedalekých Vyklic. Stěžovali si, že kouř ze spalovny poškozuje jejich plodiny a je příčinou nízkých výnosů polí. Tísněný Westphalen jejich pole raději vykoupil.<sup>15/</sup>

Z uvedených příkladů je patrné, že hlavní negativní ekologické faktory neuváženého a neregulovaného průmyslového rozvoje postřehli v exponované oblasti dnešního Ústecka poměrně velmi záhy bystrí lidé v různých sociálních vrstvách obyvatelstva: od starostlivých rolníků, přes chytrého železničáře až po přesně a předvídavě uvažujícího lékaře. Mělo by to být i pro nás poučením a pobídkou k řešení zároveň.

1/ Srov. kupř. název monografie W. Feistnera, Geschichte der königlichen Freistadt Aussig, Reichenberg 1883.

2/ Heimatkunde des Bezirkes Aussig, IV. Die Wirtschaft, Aussig 1932, s. 129. K obyvatelstvu v r. 1598 J. Tomas, Vztahy mezi Ústí nad Labem a Litoměřicemi v době předbělohorské, Ústecký sborník historický 1966, s. 61 n.

- 3/ K počátkům Spolku M. Novák, Mládí mezinárodního chemického monopolu, Ústí n. L. 1967, s. 33-42, ze starší literatury faktografie především v Der Oesterreichische Verein für chemische und metallurgische Produktion 1856-1906, Aussig 1906.
- 4/ V roce 1857 již 6958 lidí, pak do roku 1900 každé desetiletí přírůstek 5-6 tisíc lidí /Heimatkunde IV, Die Wirtschaft, Aussig 1932, s. 129/.
- 5/ K. Moissl, Der politische Bezirk Aussig, Aussig 1887, s. 67 n.
- 6/ Heimatkunde I, Teil 2, Pflanzen und Tiere, Aussig 1928, s. 165-168.
- 7/ M. Novák, c. d., s. 67 sq.
- 8/ Srov. též F. Cvrk, Kapitoly z dějin města, část IX. Rozvoj průmyslu a dopravy do 1. světové války, Ústecké přehledy 1977, č. 9, s. 3.
- 9/ OA Ústí n. L., AM Ústí n. L., inv. č. 1093, sign. VII/1 G, srov. A. Marian, Bericht über die Thätigkeit des Städtischen Gesundheitsrathes in Aussig im Jahre 1888, s. 26, týž Die Aerzte und das Gesundheitswesen in Aussigs Vergangenheit, Aussig 1902, s. 83.
- 10/ OA Ústí n. L., sign. R 1592, s. 107 n. Srov. I. Martinovský, Zdravotnictví a hygiena v ústecké minulosti, část 5, Voda pro město, Ústecké přehledy 1981, č. 5, s. 33.
- 11/ Literatura o Marianovi je většinou nekriticky oslavná, založená na článku F. J. Umlaufa, Alexander Marian, Beiträge zur Heimatkunde Aussig-Karbitzer Bezirkes 10, 1930, s. 1-16. O diferencovanější obraz A. Mariana jsem se pokusil v seriálu Zdravotnictví a hygiena..., část 9, III. Alexander Marian, Ústecké přehledy 1981, č. 10, s. 33.
- 12/ Srov. pozn. 9/.
- 13/ Neplatí to v otázkách politických, kde Marian patřil ke krajní pravici a jeho úsudek byl často ovlivněn vášnivým německým nacionalismem.
- 14/ OA Ústí n. L., Pozůstalost A. Mariana, inv. č. 122, Erlebtes und Erstrebtes, část II /1890-1916/.
- 15/ W. Kaiser in: Dějiny Vyklic, Lochočic a Otovic, Praha 1986 /v tisku/. Děkuji Vladimíru Kaiserovi za zapůjčení rukopisu jeho statí.